

<https://doi.org/10.53656/his2022-3-3-hri>*View Over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

УЧАСТИЕТО НА ХРИСТО ТОДОРОВ СТОЯНОВ В ПЪРВИЯ ЦЪРКОВНО-НАРОДЕН СЪБОР В ЦАРИГРАД ПРЕЗ 1871 Г.

Христина Христова*Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“*

Резюме. Целта на настоящото изследване е да представи неизвестни и малко известни факти, свързани с участието на софийския представител Христо Тодоров Стоянов в Църковно-народния събор през 1871 г. Той е един от най-активните участници в разискванията на проектоустава за управление и устройство на Българската екзархия. Неговото юридическо образование, доброто познаване на църковното и османското законодателство, както и личните му качества му позволяват да изразява компетентно и аргументирано своето мнение в споровете и дискусиите, които съпътстват всички заседания. Христо Стоянов е изразител на демократичните възгледи за устройство на българската църква и като такъв, защитава принципите за изборност и периодична сменяемост на управителните органи, както и за широко участие на миряните в ръководството на Българската екзархия. При изявите си демонстрира модерни за времето си възгледи и мислене на парламентарист. Опитът, който придобива, допринася за бъдещата му успешна дейност като депутат в Учредителното, Първото и Второто обикновено народно събрание. Стоянов е един от „строителите“ на Нова България – министър (три пъти), главен прокурор и председател на Върховния касационен съд, публицист и уважаван преподавател в Софийския университет.

Ключови думи: Христо Стоянов; представител; Църковно-народен събор; проектоустав; заседания; юрист

На 27 февруари 1870 г. дългогодишната борба на българския народ за църковна независимост се увенчава с успех. Със султански ферман е съставено „отделно духовно ведомство под официалното име Българска екзархия“ (Temelski 2001a, 105). За първи път след близо пет века безправно съществуване е създадена и официално призната от Високата порта една общонационална българска институция. Според проф. Илия Тодев Екзархията е много повече от Църква. Тя „обладва немаловажни свойства на държава и притежава свръхфункции, които позволяват да се говори за държавност преди държа-

вата“ (Todev 2006, 235 – 236). Екзархията подготвя исторически новата българска държавност, тя би могла да се разглежда като своеобразна българска протодържава (Petkov 2012, 10 – 20).

Цариградската патриаршия отхвърля фермана като акт на светската, нехристиянска власт без нужната канонично-правна стойност, с което създава предпоставки за бъдещи затруднения в предстоящото устройване и функциониране на Българската екзархия. Като цяло, обстановката е силно комплицирана и от намесата на Великите сили, всяка от които действа по „разрешаването“ на българския църковен въпрос в името на своите интереси и цели (Markova 1981, 5 – 6).

Въпреки затрудненията българските дейци в Цариград пристъпват към изграждане на своето духовно ведомство. Създаден е Привременен смесен екзархийски съвет с председател епископ Иларион Ловчански. В състава му влизат петимата български владици¹⁾ (Свети синод) и 10 души миряни, избрани измежду 39 видни цариградски българи. Основната задача на това управително тяло, утвърдено със султанско ираде от 30 март 1870 г., е да ръководи текущите дела и да изработи устав за управлението на Българската екзархия, базиран на проект, съставен от Гаврил Кръстевич (Temelski 2001a, 107 – 108). Оживените разисквания върху отделните членове отнемат шест месеца на Смесения съвет (от 15 март до 18 септември 1870 г.). Причините за забавянето са възникналите спорове и противоречия по основни положения, свързани с устройството и управлението на Екзархията, с „неопитност в делата на управлението, било църковно, било гражданско“ на част от комисариите, както и със стремежа проектоуставът „да бъде не само съставен съгласно духът и свещените правила на Православната църква, но и да е в хармония с наредбите и обичаите на Турската империя... Те не само се дълго препираха помежду си и упорно стоеха всеки на своето мнение – пише Тодор Бурмов, – но понякога се и обиждаха един други с докачителни думи...“ (Burmov 1902, 482 – 483). Мненията не са единни, но чрез взаимни компромиси се стига до определени решения. Без отговор обаче остават някои съществени въпроси, като например тези за пожизненост или периодична сменяемост на екзарха и за приходите на архиереите.

В хода на заседанията ясно се очертават две основни и противоположни гледни точки за характера на екзархийското устройство и управление. Сблъскват се интересите на представителите на оформилите се течения, които по-късно пренасят своите спорове и в работата на Първия църковно-народен събор. Предосвободенското разделение на „млади“ и „стари“ се интерпретира по нов начин от редица изследователи през 80-те години на XX век. В публикуваните научни изследвания по разглежданата проблематика се наблюдава терминологично определяне на основните идейни течения като „либерално-демократично“ и „консервативно“. Направеният нов

съвременен прочит на съществуващите идейни различия между участниците в Събора води до преосмисляне на съществуващата концепция и до появата на нова типологизация на двете основни групи. Според проф. Петко Петков политическият характер на църковнонационалните борби е безспорен факт, но опозицията „демократия – консерватизъм“ не обозначава достатъчно прецизно действителните различия между „умерените“ (традиционно православни) представи на част от делегатите и „крайните“ (непознати на православните канони и църковноуправленската практика) предложения за мандатност на екзарха на по-скоро радикалните, отколкото демократично настроени депутати (Petkov 2003, 171 – 172).

Консервативните дейци, или „старите“ („умерените“), се придържат стриктно към фермана, съобразяват се с църковните канони и практика и са склонни да приемат принципа за съборност на Църквата, но вярват, че пожизнеността на екзарха и усложнената многостепенна избирателна система са гаранция за стабилността на църковната институция. Спрямо Патриаршията те са привърженици на съдържаните и претеглени действия с оглед на бъдещето за постигане на целите постепенно чрез преговори, стъпка по стъпка. Представители на консерваторите са Антим Видински, Гаврил Кръстевич, д-р Христо Стамболски, хаджи Иванчо Хаджипенчович, Иларион Макариополски и др. Според „младите“ („червените“, „крайните“), както са наричани представителите на либералнодемократичното течение, формирано около д-р Стоян Чомаков, е необходимо българите да изградят модерна и демократична църква в унисон с прогресивните идеи на епохата, която да има вътрешна автономия, да подпомага културно-просветния им просперитет и да укрепва националното единство. Те са противници на всяко споразумение с Цариградската патриаршия и са склонни да пренебрегват каноничната страна на въпроса, ръководейки се единствено от обществените и националните интереси.

Дейността на Привременния смесен съвет и решаването на проблемите, свързани с бъдещото екзархийско устройство, вълнуват все повече българското общество. Тяхното обсъждане се пренася на страниците на периодичния печат. Статиите и коментарите, публикувани в „Македония“, „Право“ и „Турция“, спомагат за формирането на мнения и нагласи по един или друг въпрос и подготвят широката общественост за предстоящата работа на Събора (Markova 1981, 6 – 11; Temelski 2001a, 122 – 123). През септември 1870 г. Високата порта разрешава свикването на църковно-народен събор в Цариград, който да „прегледа, преработи и одобри“ изработения проектоустав и да избере екзарх (Kostov 1894, 77).

Целта на настоящата статия е да представи неизвестни и малко известни факти, свързани с участието на софийския представител Христо Тодоров Стоянов в Църковно-народния събор през 1871 г. Тя се базира основно на протоколите от заседанията и на запазената в личния му архив кореспонденция със

Софийската община. Българското църковнонационално движение през Възраждането и провеждането на Първия църковно-народен събор през 1871 г. са отразени в изследванията на З. Маркова, П. Ников, Хр. Темелски, Т. Бурмов, патриарх Кирил Български, С. Радев, В. Бонева и др. (Markova 1989; Nikov 1971; Temelski 2001; Burmov 1902; Kiril 1956; Radev 2013; Boneva 2010). Те всестранны анализират разглежданата проблематика, но оценка за единични изяви на Стоянов се съдържа в научните трудове на малцина от тях.

* * *

В началото на октомври 1870 г. след предварително споразумение с Високата порта Привременният смесен съвет изработва и изпраща с окръжно писмо правилник, наречен „Повод“, до „църковното настоятелство в първенствувания град на всяка епархия“. Той е съставен от 12 члена и детайлно посочва начина, по който трябва да стане изборът на „потребните мирски представители“ за Първия църковно-народен събор „съразмерно с множеството на християните по всяка епархия...“ (Povod... 2001, 156 – 158; Temelski 2001a, 123). На Софийската, която по това време се състои от три кази (Софийска, Брезнишка и Берковска), се предоставя правото да избере и да изпрати двама представители. След получаване на окръжното писмо на Привременния български съвет на 27 октомври 1870 г. и съобразно с „Повода“ софийското църковно настоятелство изпраща „подканителни писма“ до Брезник и Берковица „да направят потребното“. Берковското църковно настоятелство първоначално „с готовност и ревност са откликна на нашето подканване“ – пишат софиянци в своето „Изложение“ до Привременния съвет, но впоследствие отказва да изпрати своите избиратели на общия епархийски избирателен събор, и изяснява желание да има свой „особен представител“ в Цариград (Dinekov 1937, 134). Берковчани стигат дотам, че на 20 ноември 1870 г. изпращат „телеграф“ до Смесения съвет, в който заявяват желанието си да се присъединят към Видинската епархия (Protokoli...(a) 2001, 150). Тези „нередовности“ водят до „доста размайване и губене на време“, а Софийският избирателен събор е проведен едва на 5 януари 1871 г. под председателството на поп Тодор Пиперков. От предложените деветима кандидати за представители на епархията са избрани хаджи Мано Стоянов²⁾ и Христо Тодоров Стоянов „чрез тайно гласоподаване едногласно“ (Dinekov 1937, 134 – 135).

Съгласно чл. 3 от „Повода“ изборът на епархийските представители трябва да е „измежду по-отличните и по-способните жители православни християни“. Христо Тодоров Стоянов напълно отговаря на тези условия. Той е роден на 6 януари 1845 г. в София. Произхожда от старо софийско семейство и „от малък още е бил привързан към вярата и родната църква“³⁾. Стоянов получава солидно за времето си образование в софийското класно училище, построено при църквата „Св. Крал“⁴⁾. Негов учител е Сава Филаретов, който изиграва решаваща роля за формиране на характера, идеите и разбиранията му. През 1860 г.

заминава за Одеса, където завършва Втора гимназия⁵⁾. В началото на 1864 г., след няколкомесечно учителстване в софийското училище „Св. св. Кирил и Методий“, Христо Стоянов заминава за Москва, за да продължи образованието си в Юридическия факултет на Московския императорски университет като стипендиант на Иван Денкоглу⁶⁾. По време на четиригодишния курс на обучение той получава отлична общохуманитарна и професионална подготовка. Наред с всички дялове на юриспруденцията, обучението му включва и изучаването на богословие, църковна история и църковно законодателство (Yurtaeva 2009, 127 – 128). Това го подготвя за участието му при решаването на българския църковен въпрос и реализирането му като успешен законотворец и юрист в свободна България. Непосредствено след своето дипломиране той напуска Москва като руски поданик и през месец октомври 1868 г. вече е в Цариград⁷⁾. Стоянов започва работа като „секретар по църковните дела на българите“ в най-динамичния и решителен етап от борбата на българския народ за църковна независимост. Със своите познания и изяви за кратко време печели уважението на членовете на Архиерейския събор. Младият и амбициозен българин, чиято заветна мечта е „да се посвети на служба на Родината“, съчетава работата си при българските владици с усилена публицистична дейност в защита на каузата за самостоятелна българска църква на страниците на новоизлезлия в Цариград вестник „Право“⁸⁾, който той редактира през първата годишнина от издаването му (Ivanov 1893, 104 – 106).

През есента на 1869 г., по настояване на д-р Стоян Чомаков, Христо Стоянов поема освободения директорски пост в пловдивската гимназия „Св. св. Кирил и Методий“⁹⁾. Година по-късно, воден от желанието си „да работи за въздигането на своя роден град“, той приема направеното от членовете на Софийската община предложение за главен учител в софийското класно училище и поема управлението на учебните заведения в Софийска община¹⁰⁾. На този пост го заварват събитията, предшествващи свикването на Църковния събор и избирането му за софийски представител.

Делегатите за Събора заминават за турската столица, снабдени с „изискваните редовно заверени и надлежно подпечатани избирателни писма“ (Temelski 2001a, 123), както и с необходимите статистически сведения за броя на селата, венчилата, църквите, свещениците и пр., за да може по тях да се определят и да се означат в устава „дажбите, които всяка епархия трябва да дава било на владиката си, било на екзархията, а така и да се изравнят, ако е възможно, една с друга епархиите“ (Burmov 1902, 484). Наред с това софийските представители разполагат и с препоръки относно бъдещото устройство и управление на Българската екзархия, които се съдържат в полученото година по-рано писмо на д-р Стоян Чомаков, изпратено до Софийската община, която го е упълномощила да я представлява и да отстоява интересите ѝ в църковната борба. „Когато и да си изберете (за представител на Събора) – пише Чома-

ков, – помнете, че трябва да му наложите някои начала, които да му служат за ръководство... нашата черква трябва да е синодална... и за да не би и тя да се преобърне на един аристократически деспотизъм каквото беше фенерската... ний мислим да е и съборна, сиреч да има един смесен съвет от представители изпратени от четирите вилаети... С този съвет светите старци да разглеждат сичките граждански и смешани работи. С такава взаимна обязанност ще са оздравенят нашите работи: без нея произвол и тирания...“⁽¹¹⁾.

Всички разходи на представителите се поемат от Софийската църковна българска община според „Задължителното писмо“, запазено в личния архив на Стоянов. От своя страна, избраните делегати се задължават да се съобразяват с вижданията на общинското ръководство за разрешаването на спорни въпроси, заложиени в проектоустава, които касаят устройството и управлението на Екзархията, като цяло, и в частност – на Софийската епархия, както и да спомогнат „да се определи и изпрати Негово Високопреосвященство Г-н Панарет за Митрополит“. Те трябва редовно да информират общинските съветници за развоя на събитията по време на заседанията и за позицията, която заемат: „... във всяко събрание да имате пред очи всякога това, което ще бъде занапред добро, полезно и достопохвално за Екзархията ни...“⁽¹²⁾. Последващата оживена кореспонденция показва, че и двете страни изпълняват поетите ангажименти⁽¹³⁾.

На 24 януари 1871 г. Христо Стоянов и хаджи Мано Стоянов вече са в Цариград⁽¹⁴⁾. До официалното откриване на Събора те участват в последните заседания на Привременния смесен български съвет (41-во и 42-ро), на които се обсъждат процедурни въпроси. Христо Стоянов се включва активно в разискванията и прави уместни забележки, свързани със законосъобразното провеждане на предстоящия Събор. По негово и на Панарет Пловдивски предложение се приема в началото на всяко ново заседание да се изчита протоколът от предходното и да се отстраняват допуснатите пропуски и неточности. Софийският представител е включен в състава на комисия, която трябва да изготви „едно начертание“ за Регламент (правилник) за работата на Събора, който да бъде обсъден и приет от народните представители (Protokoli... (b) 2001, 159 – 160). Софийската община приветства това негово участие: „... Много добре и благословно сте сторили дето сте заедно с другите г-да представители определили комисия, за да начертае устройството и действията, по които да се ръководи при отварянето си Екзархийският събор...“⁽¹⁵⁾.

Взето е решение до тържественото откриване на Събора съвместните заседания на Смесения съвет и представителите да се наричат „Заседания предготвителни на събора“. Проведени са пет такива, по време на които стават оживени разисквания по важни и щекотливи въпроси. Христо Стоянов се включва активно най-вече от позицията на юрист при обсъждане правото на „комисарите“ да присъстват на Събора и да гласоподават, „да бъдат ли допус-

нати в Събора представителите на спорните епархии в Македония или не“ и по въпроса за кворума (чл. 5). Той участва със свои предложения, възражения и коментари при вземане на решения относно времето за работа на Събора, провеждането на редовните и подготвителните заседания, правомощията на председателя, явното и тайното гласуване. Настоява за изясняване на дискутираните текстове и за по-прецизната им формулировка, за да се избегнат проблеми при тълкуването (Protokoli...(b) 2001, 162 – 193).

На последното „предготвително“ заседание от 19 февруари 1871 г. приключва обсъждането и приемането на проекторегламента за работата на Събора. Създаденият документ съдържа 34 члена. С оглед на неговото съдържание може да се каже, че в значителна степен наподобява правилник за вътрешния ред на парламент (Tokushev 2006, 285). Позицията и действията на Христо Стоянов са красноречив пример за водещата роля, която изиграва за прецизирането на основните положения, залегнали в „Регламента“, и за поставянето им в необходимата правна рамка с цел законосъобразното провеждане на Събора.

Църковно-народният събор е открит тържествено на 23 февруари 1871 г. Работата му протича в 37 заседания (до 24 юли) под председателството на Иларион Ловчански. Те се провеждат в Екзархийския дом два пъти седмично – във вторник и в петък, а т.нар. „подготвителни заседания“ – в четвъртък. Протоколите се водят от Марко Балабанов.

Според Димитър Токушев по своя състав Съборът е по-скоро светски, отколкото духовен „парламент“, един безусловно демократичен представителен орган в общественния живот на българското население (Tokushev 2006, 286). В него вземат участие общо 50 души – петнадесетте членове на Привременния смесен съвет (5 архиереи и 10 „комисари“) и 35 представители от епархиите. Сред тях са дългогодишни дейци на църковното движение от национален и местен мащаб, влиятелни първенци от Цариград и от епархийските центрове, учители, свещеници и членове на местното самоуправление. Около една пета от участниците в Събора са с висше образование. В почти всички заседания респектира професионалната компетентност (освен на петимата архиереи) на Г. Кръстевич, М. Балабанов, д-р Ст. Чомаков, Хр. Т. Стоянов и някои други, които изнасят цялата делова работа на Събора. Христо Стоянов е от „десетината едни и същи лица“, които участват активно във възникналите по време на заседанията дискусии. Някои от представителите почти не вземат думата, а когато го направят, то е за да се съгласят с мнението на някои от „капацитетите“ (Markova 1981, 13 – 14; Temelski 2001a, 126).

След прочувствените речи, произнесени при откриването на Събора, думата взема Христо Стоянов, който предлага на присъстващите: „... да изразим от името на народа, когото представляваме вечна признателност на всички деятели, които искрено и със самоотвержение са се трудили за изпълнението на

народните желания...“. Тази идея се приема от всички представители с шумно и дълго ръкопляскане (Protokoli...(v) 2001, 199; Burmov 1902, 489).

Второто редовно заседание започва със спорове по въпроси, свързани с „Регламента“. При обсъждането на чл. 5 Христо Стоянов настоява да се вземат мерки за стриктно спазване на правилника за работата на събраниято: „Както вървим ние, работата се протака надълго, народното дело бедствува. Трябва да се вземе едно решение, което да обязва представителите като не дохождат“. Софийският представител получава подкрепата на Г. Груев. Въпреки несъгласието на мнозина чл. 5, касаещ необходимия брой представители за „откриване на събраниято“ и за вземането на решения, е променен (Protokoli...(v) 2001, 200 – 202). Христо Стоянов успява да наложи своята визия за кворума, целяща осигуряване на по-ефективна и по-добре организирана работа на Събора, както и по-голяма отговорност от страна на представителите към задълженията им.

След приключването на процедурните въпроси започва обсъждането на проектоустава. Възприет е принципът на последователно и подробно разглеждане на всеки член, а някои по-сложни проблеми да се възлагат за доизясняване на създавани за целта комисии. Заседанията невиняги протичат делово. Дискусиите, споровете, доуточняването на процедурни въпроси и възникнали казуси съпътстват всяко едно от тях. Различните възгледи за устройство и управление на Екзархията често противопоставят миряни и духовници, „умерени“ и „крайни“: „Редом с полемиката във вестниците – пише Симеон Радев – се водеха горещи препирни в частните срещи на народните представители. Умерените се събираха у Иларион Макариополски, крайните у д-р Чомаков...“ (Radev 2013, 616).

Ключова фигура при обсъжданията безспорно е авторът на проектоустава Гаврил Кръстевич¹⁶⁾ – един от най-ерудитаните участници в Събора, който е юрист по образование, вещ в богословието и историята на църквата. Той е и основният опонент на Христо Стоянов в дебатите.

Изявите на софийския представител показват, че е добре подготвен по обсъжданите въпроси. Логичната и точна мисъл го отличава от мнозина други, които вземат думата по няколко пъти на заседание, но спорят по маловажни проблеми, обсъждат замяната на една дума с друга, дълго умуват на глас, без да кажат нищо съществено. При дискутирането на основните положения, залегнали в проектоустава, Стоянов демонстрира модерни за времето си възгледи и мислене на парламентарист. Изразява мнението си и отстоява позицията си независимо от реакцията на останалите участници в заседанията, но приема и становището на своите опоненти, когато то е в полза на екзархийското дело и е подплатено със съответните аргументи. Склонен е да отстъпи и когато разглежданите казуси касаят спазването на църковните канони и османското законодателство.

При разискванията на проектоустава и разгорещените дебати по съдържанието на един или друг член се очертават няколко проблема като най-съществени и най-спорни. Първият е за съотношението между миряни и клир в управлението на българската църква – от една страна, като пряко участие в управителните органи, а от друга – като право на участие в избирането на тези органи. Разногласията започват още при обсъждането на въвеждащите членове. Владичите, подкрепяни от Г. Кръстевич, защитават изключителния приоритет на „духовното начало“, докато Хр. Стоянов, Г. Груев, Н. Първанов, д-р Ст. Чомаков и др. се изказват за единство на мирското, „вещественото“ и духовното (Markova 1989a, 41). При обсъждането на чл. 3 либерално настроените представители настояват към Светия синод да се добави Екзархийски съвет, а към епархиите – мирски съвет. Духовниците са против участието на миряни в управлението и не желаят да се внасят промени, защото се опасяват, че смесеното управление може да се приеме от другите църкви като „схизматическо“. Христо Стоянов изразява своето несъгласие с техните доводи. Пояснява, че: „едно нещо е църква в догматически и богословски смисъл, а друго нещо църква под формата на Екзархия в управително отношение“. Тъй като духовниците не желаят промяна, Стоянов предлага да се махне изобщо чл. 3, който след проведеното гласуване се приема без никакво изменение с три гласа „против“ – на Г. Груев, Христо Стоянов и Н. Първанов (Protokoli... (v) 2001, 207 – 211).

В хода на обсъжданията възникват казуси, за решаването на които според някои от представителите „трябва да се говори с правителството“. Такаъв е случаят с чл. 5, където Стоянов отбелязва: „ако би да се питаме кое е противно на правителството, ще се спираме на всеки член, защото правителството има право да си направи потребните забележки където ще“ (Protokoli... (v) 2001, 214).

На четвъртото заседание от 5 март 1871 г. се внася предложение от Хр. Стоянов и Г. Груев за изменение на чл. 12, 13 и 14 съгласно взетото на предходното заседание решение да се съединят свещените и мирските епархийски съвети в един Смесен епархийски съвет (по идея на либерално настроените представители). След оживени разисквания и с някои дребни доуточнения предложението за единен съвет е прието (Protokoli... (v) 2001, 221 – 224).

При разглеждането на чл. 16 за избирането на екзарха, след бурни дебати е определена комисия, съставена от петимата владичи, х. Господин Славов, Н. Първанов, П. Ангелов и Христо Стоянов. Тя е натоварена със задачата да формулира този член по нов начин съобразно с обсъжданията и взетите решения (Protokoli... (v) 2001, 230).

Сред спорните въпроси, които се обсъждат на редовните заседания, е този за териториалното преустройство на съществуващите епархии. Този проблем възниква и ангажира българската общественост още в месеците на подго-

товка на църковно-народния събор (Markova 1989a, 135). Публикуваната в бр. 48 на в. „Право“ статия „За нареждането на Епархиите, които съставляват българския Екзархат“ е красноречив пример в това отношение¹⁷⁾.

Идеята на предвижданата реформа е да се постигне съответствие между църковното и гражданско-административното деление, за да се избегне голямата диспропорция в размера на епархиите, като по-малките се окрупнят поради липсата на достатъчен брой подготвени духовници за епархийски архиереи и се спестят средства при управлението (Markova 1989a, 136). „Уравнението“ на епархиите се обсъжда на петото заседание от 9 март 1871 г. Решено е да се състави нарочна комисия, която да разгледа пристигналите във връзка с това статистики¹⁸⁾. В състава ѝ влизат: Антим Видински, хаджи Господин Славов, Сава Доброплодни, Юрдан Николов, Христо Стоянов, Стоян Чомаков, Тодор Кусев, Константин Шулев и поп Георги (Protokoli...(v) 2001, 239). Нейният отчет е представен от Христо Стоянов на 17-ото редовно заседание от 23 април 1871 г. Съставени са два проекта, от които „единият имал за цел да разпodelи изново всичките епархии, а вторият, като оставя всичките днес за днес съществуващи епархии, с изменение само на границите на няколко от тях, съставя само две нови епархии, сиреч Сливенска и Ески-захарска... От тия два плана първият се намери за труден и неприспособим понастоящем..., а вторият се прочете и ... се реши ... да се разисква в друго заседание“ (Protokoli...(v) 2001, 305 – 306). Представителите на отделните епархии продължават да отстояват претенциите (основателни или не) на отделни казалийски селища и епархийски центрове (Markova 1989a, 137), което води до продължителни спорове, свързани с новите териториални граници и в следващите заседания. От запазената кореспонденция със Софийска община получаваме информация за разискваните варианти за промени на границите на Софийската епархия¹⁹⁾.

При обсъждането на пета глава на устава – за избирането на митрополити и епископи по епархиите съобразно църковните правила и интересите на народа, страстите се разгорещават. Предвидената в проектоустава двустепенна избирателна система е подложена на критика. Н. Първанов, Хр. Стоянов, д-р Ст. Чомаков, Г. Груев и др., водени от принципа „за съблюдаване интереса на целия народ“, настояват за пряко гласоподаване при избора на мирските членове в епархиалните съвети, на екзарха и на архиереите (Markova 1989a, 41). В защита на това Христо Стоянов привежда солидни аргументи. В речта си той припомня, че „един от най-големите корени на злоупотребленията“, от които страда народът, е начинът, според който „владичите се назначаваха самопроизволно от една абсолютна власт...“ и г-н Хр. Стоянов, както е записано в протокола, „развива и разчленява системата в устава“. Според него тя е: „нещо сплетено и сложно, и от такива сложни и сплетени системи не излиза добро. От тази система аз виждам първо, че ще се явят борби на партии; от

една страна партия на духовенството, от друга страна партия на миряните... Според устава всичко е оставено на епархията, но начина на избирането и най-после жребият развалят всичко и биват вредителни. Според черковните правила архиепископът или се назначава от владичите, или се избира от народа“. В заключение, Стоянов казва, че избирането на архиепископите трябва да става от духовенството и от народа заедно. Опозицията в лицето на владичите и Г. Кръстевич изразява и упорито отстоява мнението, че изборът на архиепископи под влияние на миряните не е канонично, че нито една от православните църкви няма да одобри подобен възглед и че Българската екзархия ще изпадне в положение на схизматична. Заседанието продължава с бурни дебати за кандидатурите за митрополити и епископи и за каталога с лица за избиране на архиепископите, който ще се съхранява в Светия синод. Изказват се различни мнения по въпроса. Христо Стоянов отново се включва в споровете, като изразява становището, че кандидати могат да бъдат и лица, непознати за една епархия, стига да са способни и да са работили на народна служба. В крайна сметка, надделява мнението, че в каталога трябва да се включат като избираеми „за в полза на народа способни и учени люде, независимо дали са познати в една или друга епархия“ (Protokoli...(v) 2001, 249 – 255).

По време на осмото редовно заседание от 19 март 1871 г. се обсъжда начинът на избиране на владичите. Всеобщото становище е, че избирането трябва да става съвместно от духовенството и народа. Още на „подготвителното“ заседание се очертават две мнения по въпроса. Според първото трябва да се изпращат духовни и мирски избиратели, а според второто – за да е по-всеобхватно избирането, да се изпраща каталогът от църковното настоятелство до всички общини или старейшини. Избраните лица да се изпращат до Смесения епархийски съвет и от него да се изберат чрез жребий необходимите (Protokoli...(v) 2001, 260). Започват ожесточени разисквания, които продължават и в следващите няколко заседания.

Христо Стоянов развива появилите се три предложения за решение на този въпрос и в заключение отхвърля „жребият, което е противно на черковния обичай“, и го нарича „нововъведение в черквата“. Той споделя напълно мнението на Г. Кръстевич, според което се иска архиепископите да предложат няколко лица от каталога, а епархията да избере от тях, и пояснява, че „злоупотребления големи няма да стават, защото тия лица ще са предварително избрани от архиепископите“ (Protokoli...(v) 2001, 273). Д-р Ст. Чомаков, Юрдан Николов и др. изразяват противно на Кръстевич мнение, че народът трябва да избира от каталога, а не владичите. На различни позиции се оказват представителите и по отношение на „жребият“. Едва на 11-ото редовно заседание е приет чл. 52, според който имената на две лица, избрани в епархията, се изпращат до Светия синод, който одобрява и избира едното от тях, зачитайки желанието на избирателния Епархийски събор.

Стоянов взема активно участие по въпроса, свързан с определяне броя на мирските и духовните членове в Смесените съвети на всяка каза и нахия на епархията. Съставена е четиричленна комисия (Ил. Макариополски, Христо Стоянов, Г. Груев и П. Ангелов), на която се възлага „да размисли върху начина, според който ще се избират членовете на смесените съвети“ (Protokoli...(v) 2001, 284).

Въпросът за непризнаването на фермана, респ. Екзархията, от Патриарха се обсъжда по време на 12-ото редовно заседание. Позицията, която Христо Стоянов ясно заявява, е: „... Ние трябва да свършим въпроса и да видим ще се устрои ли нашата черква или не, без да припознае патрикът фермана, или не? Той може вечно да вика *non possumus* (не може)“. В същия дух се изказва и д-р Ст. Чомаков.

Според Кръстевич желанието на правителството е „да се свършия тая работа приятелски“, на което Христо Стоянов енергично отговаря: „Нашият народ се намира в религиозна анархия. Патриаршията обезпокои целия свят (вече) една цяла година. Докога ще чакат? Какви други отстъпления трябва да направим. Ние отстъпихме доста и в самия ферман... Да чакаме патрикът що ще направи, та да направим и ний; то ще рече, че ние сами от себе си не можем да решим“ (Protokoli...(v) 2001, 290 – 291).

Лидерските качества на Христо Стоянов като изразител на новото и демократичното в устройството на българската църква проличават и в предложението му да се напише прошение до правителството. Подготвен е текст, в който освен изказаните благодарности и представяне дейността на Събора в резюме се иска позволение за избирането на екзарх. Отразени са позицията на патриарха и желанието му да обяви част от фермана за неканонична (Protokoli...(v) 2001, 291 – 292).

Стоянов се включва дейно в разискванията за начина, по който ще се събират дажбите – за Екзархията въобще и за епархиите частно (Protokoli...(v) 2001, 307 – 311).

На 23-тото заседание на Събора от 14 май 1871 г. се разглежда един от най-спорните въпроси, станал предмет на дълги прения както при изработването на проектоустава, така и сред обществеността – за пожизненост или сменяемост на екзарха (Markova 1989a, 42). Според Христо Стоянов „... сменяемостта на екзарха е нещо ново... Първо, началството не е лично, но събирателно и екзархът не е началник, но председател и изпълнител на решенията на това тяло; второ, членовете на Синода не ще да са постоянни; трето, тъй мисля, че и екзархът като член на Синода трябва да семенява“. Възникват ожесточени спорове, при които участниците в Събора се разделят в мненията си. „Старите“ зачитават принципа за пожизненост на екзарха и твърдо отстояват позициите си: „... не е добре да се излагаме пред света с това ново мнение – казва в една от речите си на заседанието Кръстевич, – не излизайте от каноните...

Страх ме е да не би православните църкви да осъдят и нас, ако приемем в учреждението на Екзархията си тази новост...“ (Protokoli...(v) 2001, 333). Други изтъкват като причина опасенията си, че турското правителство няма да одобри подобно решение на Събора, защото е „новост и е демократическо“ (Todorov 2016, 313).

Становището на либерално настроените представители за определен мандат е защитавано упорито от Стоянов. Архиепископите Иларион Ловчански, Панаарет Пловдивски и Паисий Пловдивски споделят мнението, че периодичната сменяемост на екзарха е „едно нововъведение в управленческата част на Църквата“, но че то не е антиканонично. Словесният диспут е разрешен с тайно гласуване. От присъстващите 43 души 28 гласуват за сменяемост на екзарха, а 15 са против. Към чл. 5 на устава е решено да се добави: „Екзархът ще се определя всякога само за 4 години“ (Protokoli...(v) 2001, 334 – 336).

Към спорните въпроси се добавя и този за определяне седалището на Българската екзархия. Разгорещените дебати, които започват още преди началото на Събора, са отразени на страниците на периодичния печат. Издигнатите предложения за Цариград и Търново предизвикват сериозни разногласия. Съревнованието между различните български области има своите основания, но зад него се крият различни цели и намерения (Radev 2013, 585). В своите възгледи по въпроса „крайните“, определяни още като „Пловдивско-македонска партия“, са за оставане на седалището в Цариград с оглед възможностите за влияние в спорните епархии и в противовес на патриаршеското условие за седалище на екзарха извън столицата. Противниците им защитават идеята за Търново, като една от целите им е да наложат кандидатурата за екзарх на Иларион Макариополски (Markova 1989a, 62). Поляризира се и общественото мнение. В тази комплицирана ситуация „Христо Стоянов дигаше глас да се даде предпочитанието на София поради географическото ѝ положение“ (Radev 2013, 594). Стоянов предлага София за бъдещо седалище на Екзархията и по настояване на Софийската община, която смята че: „... по географско положение Средец (София) е средоточието на всичката ни Екзархия – на България, Тракия и Македония...“²⁰⁾. След продължителни дискусии се приема, че установяването на седалището на Българската екзархия в столицата на Османската империя е по-далновидното решение, защото ще изпълнява по-ефикасно своята роля на духовен център за единение на всички българи в пределите на Османската империя от Мизия, Тракия и Македония.

На 25-ото заседание от 21 май 1871 г. продължават разискванията за „определиението на архиепископите по българските епархии“. Предложени са 38 духовни лица, които „ако бъдат одобрени от Св. Синод да се включат в каталога на достоизбираемите“. Обсъждането на предложените кандидатури продължава и на 27-ото заседание. Решено е всеки представител да предостави необходимата за каталога информация за предложените лица. Стоянов прави подробно

представяне на Евстатий Зографски и Мелетий Зографски, чиито кандидатури са приети с „явно вишегласие“ (Protokoli...(v) 2001, 343 – 344, 353).

На 14 май 1871 г. „Уставът за управлението на българската екзархия“ е завършен окончателно и е предложен на участниците в Събора за подписване. Той е даден веднага за превод на турски език с цел да бъде представен на Високата порта за одобрение и издаване на разрешение за избирането на екзарх.

На 24 юли 1871 г. се провежда последното, 37-о заседание, на което е взето решение за разпускането на Събора (Temelski 2001a, 131).

Църковно-народният събор от 1871 г. е паметно събитие в общественото-политическия живот на възрожденска България. Проф. Петко Петков го определя като Първо учредително българско конституционно събрание, изработило първата преддържавна българска конституция (Petkov 2003, 55 – 56). Изработеният и приет Устав е с либерален дух и предвижда демократични и напредничави за времето си учреждения и наредби (Markova 1981, 15 – 16). В него са формулирани два основополагащи за всяко демократично политическо управление принципа – съборност (с участието на миряни в управлението на Църквата) и изборност (мандатност). Уставът с основание е определен като „духовна конституция“ и наподобява основен държавен закон, а не религиозен правилник (Tokushev 2006, 287, 289). Той е резултат от позициите, заемани от повечето епархийски представители, които упорито и принципно провеждат народната воля (Markova 1981, 15 – 16). Сред тях се нарежда и Христо Стоянов – изразител на възгледите за демократично и прогресивно устройство на българската църква. Той поддържа позициите на либерално настроените участници в Събора и често изпълнява ролята на техен оратор. Защищава принципите за изборност и периодична сменяемост на екзарха и управителните органи, както и за широко участие на миряните в ръководството на църковната организация (Markova 1989b, 196).

От протоколите на Църковно-народния събор се вижда, че Христо Стоянов е един от най-активно участващите представители в разискванията както на предварителните, така и на редовните заседания. Изявите му впечатляват още в самото начало при изготвянето на проекторегламента за работа на Събора. Той демонстрира решителност и способност да отстоява своите позиции по дискутираните въпроси за кворума, за явното и тайното гласуване, за „частните събрания“ и „общия събор“, за правомощията на председателя и др. Стоянов изиграва водеща роля за прецизирането на основните положения, залегнали в „Регламента“, и за поставянето им в необходимата правна рамка с цел законосъобразното провеждане на Събора. Юридическото образование и доброто познаване на църковното и османското право му позволяват да бъде пълноценен участник в този „учредителен форум“. При обсъжданията на процедурните въпроси, и особено на проектоустава на Екзархията той демонстрира модерни за времето си възгледи и мислене на парламентарист. При възникналите казуси подкрепя прилагането на

нови, по-демократични решения, които често са в разрез със старите методи на църковно управление, но държи за спазването на канона.

При обсъждането на проектоустава Стоянов е сред най-дейните участници в продължителните дискусии по едни от най-съществените и най-спорни проблеми – за съотношението между миряни и клир в управлението на българската църква, за двустепенната избирателна система, за пожизненост или сменяемост на екзарха, за очертаването на границите на епархиите, определяне на кандидатурите за екзархийския каталог и др. Избран измежду най-способните жители на своята епархия, той достойно защитава интересите ѝ. В почти всички случаи подхожда прецизно като юрист и изразява своето мнение компетентно и добре обосновано.

Христо Стоянов е с либерални убеждения, но като проследявам участието му, констатирам, че той често балансира мненията на двете идейни течения в Събора. Застава твърдо на либерални позиции, но не във всички случаи и не на всяка цена. Защитава една или друга идея, когато тя е законосъобразна и полезна за народното дело и дейността на Екзархията. Подкрепя предложения, отправени и от двете страни, или ги отхвърля, ако противоречат на неговите принципи и виждания. В критични ситуации успява да успокои духовете с емоционални и добре мотивирани доводи.

От „предготвителните“ до заключителните заседания на Църковно-народния събор Христо Стоянов се включва с реплики, речи, процедурни въпроси, предложения и изказвания общо 132 пъти. Участва като член в шест комисии, избрани от Събора за изясняване на съществени въпроси, за редактиране на ключови членове от Устава и за решаване на въпроса с „уравняването“ на епархиите. Ето защо буди недоумение фактът, че повечето от изследователите на разглежданата проблематика споменават Стоянов само като участник в Църковно-народния събор, подписал Устава, а negliжират изявите и активното му участие, като съвсем незаслужено го поставят в графата „други“. Опитът, който придобива, допринася за бъдещата му успешна дейност като парламентарист и „строител“ на Нова България. След Освобождението е народен представител в Учредителното народно събрание, Първото и Второто обикновено народно събрание, министър, дългогодишен председател на Върховния касационен съд и университетски преподавател. Със своята разностранна народополезна дейност Христо Стоянов заема достойно място сред представителите на интелектуалния елит на българското общество.

БЕЛЕЖКИ

1. Иларион Ловчански, Панарет Пловдивски, Паисий Пловдивски, Антим Видински и Иларион Макариополски.

2. Хаджи Мано Стоянов (1813 – 1895) – виден софийски търговец и обществено-политически деец, член на софийската българска община и на софийския революционен комитет, чийто председател е Христо Стоянов. Вж. Temelski, 2001b: 484.
3. Христо Тодоров (Тодоринов) Стоянов. In: ф. 111К, оп. 1, а.е. 13, л. 1; а.е. 16, л. 9а. At: ЦДА.
4. Пак там, а.е. 1а, л. 1.
5. Пак там, а.е. 31, л. 1 – 4.
6. Пак там, а.е. 123, л. 1 – 3.
7. Пак там, а.е. 34, л. 12 – 13.
8. Пак там, а.е. 1а; а.е. 101, л. 1.
9. Пак там, а.е. 45.
10. Пак там, а.е. 123, л. 4, 8.
11. Пак там, а.е. 66, л. 3 – 4.
12. Пак там, а.е. 101, л. 2 – 3.
13. Пак там, а.е. 49, 101.
14. Право, бр. 48, 25 ян. 1871 г., 4.
15. In: ф. 111К, оп. 1, а.е. 101, л. 3. At: ЦДА.
16. Гаврил Кръстевич (1817 – 1898) – завършва гръцката школа в Куру Чешме и право в Париж, политически и обществен деец, активен участник в църковнонационалната борба. Заема висши постове в турската съдебна йерархия (член на Касационния съд). След Освобождението е директор на вътрешните работи на Източна Румелия и генерал-губернатор на областта (1884 – 1885) (Temelski, 2001b: 479).
17. Право, бр. 48, 25 ян. 1871 г., 1 – 2.
18. В личния архив на Стоянов са запазени обобщени статистически сведения за българските и гръцките венчила по епархии в България, Тракия и Македония, които вероятно са ползвани при работата на комисията (In: ф. 111К, оп. 1, а.е. 115. At: ЦДА).
19. In: ф. 111К, оп. 1, а.е. 49, л. 5 – 6; а.е. 101, л. 10 – 11. At: ЦДА.
20. Пак там, а.е. 101, л. 3 – 4, 24.

ЛИТЕРАТУРА

- БОНЕВА, В., 2010. *Българското църковнонационално движение 1856 – 1870*. София: „За буквите – О писменехъ“.
- БУРМОВ, Т., 1902. *Българо-гръцката църковна распря*. София, 482 – 489.
- ДИНЕКОВ, П., 1937. *София през XIX век до Освобождението на България*. София, 134 – 135.

- ИВАНОВ, Ю., 1893. *Българският периодически печат от Възраждането му до днес (1844 – 1890)*. Том I. София, 104 – 106.
- КИРИЛ, ПАТРИАРХ БЪЛГАРСКИ, 1956. *Екзарх Антим (1816 – 1888)*. София: Синодално издателство.
- НИКОВ, П., 1971. *Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения*. София: Наука и изкуство.
- КОСТОВ, Ст., 1894. Българският народен събор в Цариград през 1871 г. *Светлина. Журнал за наука, изкуство и индустрия*. Кн. V, 77.
- МАРКОВА, З., 1981. Църковно-народният събор 1871 г. *Векове*. Кн. 3, 5 – 18.
- МАРКОВА, З., 1989а. *Българската екзархия 1870 – 1879*. София: БАН.
- МАРКОВА, З., 1989б. София в църковнонационалната борба. В: *София през вековете*. Том I: Древност, Средновековие, Възраждане. София: БАН, 196.
- ПЕТКОВ, П., 2003. *Идеи за държавно устройство и управление в българското общество 1856 – 1879 г.* Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий, 171 – 172.
- ПЕТКОВ, П., 2012. Екзархията като българска протодържава до 1878 г. В: *Българската православна църква и държавната власт в Княжество/Царство България 1878 – 1912 г. (Институционални отношения)*. Велико Търново: Фабер, 10 – 20.
- Повод..., 2001. Повод за избиране на представителите. В: П. АТАНАСОВА (ред). *Църковно-народният събор 1871 г. Документален сборник по случай 130-годишнината на Първия църковно-народен събор. Архивите говорят*, т. 15. София: Св. Климент Охридски, 156 – 158.
- Протоколи...(а, б, в), 2001. (а)Протоколи на Смесения привременен български съвет, 69 – 155; (б)Протоколи на Българския народен събор в Цариград през 1871 г. Смесен съвет: Заседания 41-во и 42-ро, Предготвителни заседания на Събора, 159 – 193; (в)Протоколи от Редовни заседания на Събора; Разискването на Устава, 194 – 375. В: П. АТАНАСОВА (ред). *Църковно-народният събор 1871 г. Документален сборник по случай 130-годишнината на Първия църковно-народен събор. Архивите говорят*, т. 15. София: Св. Климент Охридски.
- РАДЕВ, С., 2013. *Македония и Българското възраждане*. Том I – II. София: Захарий Стоянов, 585 – 616.
- ТЕМЕЛСКИ, Х., 2001а. *Из църковното ни минало. Сборник с подбрани студии и статии*. София: Синева.
- ТЕМЕЛСКИ, Х., 2001б. Бележки за личните и географски имена: Лични имена. В: П. Атанасова (ред). *Църковно-народният събор 1871 г. Документален сборник по случай 130-годишнината на Първия цър-*

- ковно-народен събор. *Архивите говорят*, т. 15. София: Св. Климент Охридски, 471 – 486.
- ТОДЕВ, И., 2006. Екзархията – фактическо начало на модерната българска държавност? В: Г. ГАНЕВ & Г. БАКАЛОВ & И. ТОДЕВ (ред). *Държава & църква – църква & държава в българската история*. Сборник по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия. София: Св. Климент Охридски, 235 – 236.
- ТОДОРОВ, Н., 2016. Участието на Тулчанския представител Димитраки Теодоров в Църковно-народния събор в Цариград (1871 г.). Във: Варна, българите и българските градове. Възрожденски поселищни изследвания. Сборник в памет на проф. д.и.н. Велко Тонев. *Acta Musei Varnaensis*, Т. XII. Варна: Онгъл, 313.
- ТОКУШЕВ, Д., 2006. Екзархията и уставът за управление на Българската църква от 1871 г. (Държавно-правни аспекти). В: Г. ГАНЕВ & Г. БАКАЛОВ & Ил. ТОДЕВ (ред). *Държава & църква – църква & държава в българската история*. Сборник по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия. София: Св. Климент Охридски, 285 – 289.
- ЮРТАЕВА, Е., 2009. Система юридическото образование в Русийската империя. *Журнал русийского права*, № 3. Москва: Норма, 127 – 128.

REFERENCES

- BONEVA, V., 2010. *Balgarskoto tsarkovnonatsionalno dvizhenie 1856 – 1870*. Sofia: Za bukвите – O pismeneh [in Bulgarian].
- BURMOV, T., 1902. *Balgaro-gratskata tsarkovna raspriya*. Sofia, 482 – 489 [in Bulgarian].
- DINEKOV, P., 1937. *Sofia prez XIX vek do osvobozhdenieto na Balgaria*. Sofia, 134 – 135 [in Bulgarian].
- IVANOV, Yu., 1893. *Balgarskiy periodicheski pechat ot Vazrazhdaneto mu do dnes (1844 – 1890)*. Tom I. Sofia, 104 – 106 [in Bulgarian].
- KIRIL, PATRIARH BALGARSKI, 1956. *Ekzarh Antim (1816 – 1888)*. Sofia: Sinodalno izdatelstvo [in Bulgarian].
- KOSTOV, St., 1894. *Balgarskiyat naroden sabor v Tsarigrad prez 1871 g. Svetlina. Jurnal za nauka, izkustvo i industria*. Kn. V, 77.
- MARKOVA, Z., 1981. *Tsarkovno-narodniyat sabor 1871 g. Vekove*. Kn. 3, 5 – 18.
- MARKOVA, Z., 1989a. *Balgarskata ekzarhia 1870 – 1879*. Sofia: BAN [in Bulgarian].
- MARKOVA, Z., 1989b. *Sofia v tsarkovnonatsionalnata borba. V: Sofia prez vekovete*. Tom I: Drevnost, srednovekovie, Vazrazhdane. Sofia: BAN, 196.

- NIKOV, P., 1971. *Vazrazhdane na balgarskia narod. Tsarkovno-natsionalni borbi i postizhenia*. Sofia: Nauka i izkustvo [in Bulgarian].
- PETKOV, P., 2003. *Idei za darzhavno ustroystvo i upravlenie v balgarskoto obshtestvo 1856 – 1879*. Veliko Tarnovo: Sv. sv. Kiril i Metodiy, 171 – 172 [in Bulgarian].
- PETKOV, P., 2012. Ekzarhiyata kato balgarska protodarzhava do 1878 g. In: *Balgarskata pravoslavna tsarkva i darzhavnata vlast v Knyazhestvo/Tsarstvo Balgaria 1878 – 1912 g. (Institutsionalni otnoshenia)*. Veliko Tarnovo: Faber, 10 – 20.
- Povod..., 2001. Povod za izbirane na predstavitelite. In: P. ATANASOVA (ed). Tsarkovno-narodniyat sabor 1871 g. Dokumentalen sbornik po sluchay 130-godishninata na Parvia tsarkovno-naroden sabor *Arhivite govoryat*, t. 15. Sofia: Sv. Kliment Ohridski, 156 – 158.
- Protokoli...(a, b, v), 2001. (a)Protokoli na Smesenia privremen en balgarski savet, 69 – 155; (b)Protokoli na Balgarskiya naroden sabor v Tsarigrad prez 1871 g. Smesen savet: Zasedaniya 41-vo i 42-ro, Predgotvitelni zasedania na Sabora, 159 – 193; (v)Protokoli ot Redovni zasedania na Sabora; Raziskvaneto na Ustava, 194 – 375. In: P. ATANASOVA (red). Tsarkovno-narodniyat sabor 1871 g. Dokumentalen sbornik po sluchay 130-godishninata na Parvia tsarkovno-naroden sabor. *Arhivite govoryat*, T. 15. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- RADEV, S., 2013. *Makedonia i Balgarskoto vazrazhdane*. Tom I – II. Sofia: Zahariy Stoyanov, 585 – 616 [in Bulgarian].
- TEMELSKI, H., 2001a. *Iz tsarkovnoto ni minalo. Sbornik s podbrani studii i statii*. Sofia: Sineva. 2001 [in Bulgarian].
- TEMELSKI, Hr., 2001b. Belezhki za lichnite i geografski imena: Lichni imena. In: P. ATANASOVA (ed). Tsarkovno-narodniyat sabor 1871 g. Dokumentalen sbornik po sluchay 130-godishninata na Parvia tsarkovno-naroden sabor. *Arhivite govoryat*, T. 15. Sofia: Sv. Kliment Ohridski, 471 – 486.
- TODEV, I., 2006. Ekzarhiyata – faktichesk o nachalo na modernata balgarska darzhavnost? In: G. GANEV & G. BAKALOV & I. TODEV (Eds). *Darzhava & tsarkva – tsarkva & darzhava v balgarskata istoria*. Sbornik po sluchay 135-godishninata ot uchredyavaneto na Balgarskata ekzarhia. Sofia: Sv. Kliment Ohridski, 235 – 236.
- TODOROV, N., 2016. Uchastieto na Tulchanskia predstavitel Dimitraki Teodorov v Tsarkovno-narodnia sabor v Tsarigrad (1871 g.). In: Varna, balgarite i balgarskite gradove. Vazrozhdenski poselishtni izsledvania. Sbornik v pamet na prof. d.i.n. Velko Tonev. *Acta Musei Varnaensis*, XII. Varna: Ongal, 313.
- TOKUSHEV, D., 2006. Ekzarhiyata i ustavat za upravlenie na Balgarskata tsarkva ot 1871 g. (Darzhavno-pravni aspekti). In: G. GANEV &

G. BAKALOV & I. TODEV (Eds). *Darzhava & tsarkva – tsarkva & darzhava v balgarskata istoria*. Sbornik po sluchay 135-godishninata ot uchredyavaneto na Balgarskata ekzarhia. Sofia: Sv. Kliment Ohridski, 285 – 289.

YURTAEVA, E., 2009. Sistema yuridicheskogo obrazovania v Rossiyskoy imperiy. *Journal Of Russian Law*. 3, 116 – 131. ISSN 1605-6590.

HRISTO TODOROV STOYANOV'S PARTICIPATION IN THE 1871 FIRST CHURCH NATIONAL ASSEMBLY IN CONSTANTINOPLE

Abstract. The purpose of this study is to present unknown and little known facts about the participation of the Sofia representative Hristo Todorov Stoyanov in the Church National Assembly in 1871. He was one of the most active participants in the discussions on the draft statute for the management and structure of the Bulgarian Exarchate. His legal education, extensive knowledge of ecclesiastical and Ottoman legislation, and personal qualities enabled him to express a competent and reasoned opinion in the disputes and discussions that accompanied all meetings. As an advocate of the democratic views regarding the structure of the Bulgarian Church, Hristo Stoyanov supported the principles of electivity and interchangeability of governing bodies, as well as of active participation of the people in the management of the Bulgarian Exarchate. He demonstrated views and a mindset of a parliamentarian that were modern for his time. The experience he had gained contributed to his future success as a member of the Constituent National Assembly in Veliko Tarnovo, as well as of the First and Second Ordinary National Assemblies. Stoyanov was among the “builders” of Modern Bulgaria. He was also a minister (three times), Chief Public Prosecutor, Chairman of the Supreme Court of Cassation of Bulgaria, a publicist and a respected lecturer at the St. Kliment Ohridski University of Sofia.

Keywords: Hristo Stoyanov; representative; Church National Assembly; draft statute; meetings; jurist

✉ **Hristina Hristova, PhD Student**

<https://orcid.org/0000-0001-6468-4059>

Department of Early Modern and Modern Bulgarian History

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

Veliko Tarnovo, Bulgaria

E-mail: D1121@sd.uni-vt.bg